

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ: ЗАРУБІЖНИЙ ПІДХІД ДЛЯ УКРАЇНИ

THE PRINCIPLE OF LEGAL CERTAINTY: A FOREIGN APPROACH FOR UKRAINE

Налуцишин В.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права та процесу

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Налуцишин В.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Визначеність права із загальнонаукових, філософських, теоретичних, правових і практичних позицій – одна з найважливіших, вочевидь недостатньо досліджених і дискусійних правових категорій. Водночас, на жаль, у спеціальній зарубіжній та вітчизняній літературі, а також у судових актах активно застосовується інше поняття – «принцип правової визначеності». При цьому вказана категорія одночасно характеризується і як фундаментальний («загальний», «конституційний», «міжгалузевий») принцип права, і як визначальний елемент більш загальної ідеї – верховенства закону, і як пошуковий, бажаний результат правового регулювання, якого прагнуть права держава і громадянське суспільство.

У сучасній зарубіжній і міжнародній правовій доктрині принцип правової визначеності дістав визнання як фундаментальний принцип права, широко застосований у рамках функціонування міжнародних і наднаціональних судових органів. Однак у найбільш вираженому і повному вигляді ця концепція набула розвитку саме в західній правовій традиції. Відповідно до сучасних європейських стандартів вона охоплює такі аспекти: (1) доступність нормативних приписів для всіх зацікавлених осіб, (2) високий ступінь точності та конкретності правових формулювань, та (3) суттєва передбачуваність практики їх застосування, що обмежує волюнтаризм розсуду правозастосувачів.

Відзначається, що у сфері механізму Європейського суду з прав людини переважає розуміння правової визначеності як основоположного аспекту принципу верховенства права, що встановлює заборону перегляду остаточних судових рішень. У практиці Суду Справедливості Європейського Союзу, принцип правової визначеності розглядається як фундаментальний принцип Європейського Співтовариства, що вимагає забезпечення правових очікувань громадян. Констатовано, що під правовою визначеністю варто розуміти юридично якісне однакове викладення, розуміння, тлумачення та реалізацію нормативних правових актів, що сприяє суб'єктам правових відносин заздалегідь прогнозувати результат правових наслідків.

Ключові слова: принципи права, правова визначеність, доктрина права, Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, правотворчість, правозастосування.

From a general scientific, philosophical, theoretical, legal and practical standpoint, the certainty of law is one of the most important, obviously insufficiently researched and debated legal categories. At the same time, unfortunately, another concept – “the principle of legal certainty” – is actively used in special foreign and domestic literature, as well as in judicial acts. At the same time, this category is simultaneously characterized as a fundamental (“general”, “constitutional”, “inter-branch”) principle of law, and as a defining element of a more general idea – the rule of law, and as a searching, desired result of legal regulation, which is sought by the rule of law and civil society.

In modern foreign and international legal doctrine, the principle of legal certainty has been recognized as a fundamental principle of law, widely used in the functioning of international and supranational judicial bodies. However, this concept was developed in the most pronounced and complete form in the Western legal tradition. In accordance with modern European standards, it covers the following aspects: (1) accessibility of regulatory provisions to all interested parties, (2) a high degree of precision and specificity of legal wording, and (3) substantial predictability of their application, which limits the voluntarism of law enforcement discretion.

It is noted that in the area of the European Court of Human Rights mechanism, the understanding of legal certainty prevails as a fundamental aspect of the rule of law principle which prohibits the review of final court decisions. In the case-law of the Court of Justice of the European Union, the principle of legal certainty is considered to be a fundamental principle of the European Community which requires ensuring legal expectations of citizens. It is stated that legal certainty should be understood as a legally qualitative uniform presentation, understanding, interpretation and implementation of regulatory legal acts, which helps subjects of legal relations to predict the outcome of legal consequences in advance.

Key words: principles of law, legal certainty, doctrine of law, European Court of Human Rights, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, lawmaking, law application.

Сьогодні людина, громадянське суспільство, держава дедалі більше усвідомлюють цінність і практичний зміст фундаментальної ідеї верховенства права як основи, як поступального розвитку, оптимального функціонування найважливіших державних органів та особистості.

Одним із основних елементів принципу верховенства права та основним засобом його функціонування на нашу думку є правова визначеність.

Звертаючись до аналізу монографічних робіт, виданих останніми роками, періодичних видань юридичного характеру і правозастосовчих актів вищих судових інстанцій України, до пояснювальних записок і преамбул до тексту низки законів, можна констатувати дедалі більші наростання звернень законодавця, вітчизняної доктрини і практики до сутності та призначення категорії «правова визначеність». При цьому вказана категорія одночасно характеризується і як фундаментальний («загальний», «конституційний», «міжгалузевий») принцип права, і як визначальний елемент більш загальної ідеї – верховенство

закону, і як пошуковий, бажаний результат правового регулювання, якого прагнуть права держава і громадянське суспільство.

Не заперечуючи ні першого, ні другого, ні третього, водночас, зазначимо явну невизначеність цієї фундаментальної ідеї безпосередньо в нормативному і змістовному її вираженні. Видається, далеко не кожен дослідник або суб'єкт практичного застосування права спроможний (одразу) навести й охарактеризувати нормативні акти, у тексті яких частково або вичерпно закріплено нормативний зміст цієї фундаментальної ідеї, основні її елементи, властивості або критерії.

Для більш глибокого з'ясування змісту принципу правової визначеності варто звернутися до його уявлення та тлумачення у зарубіжній юридичній науці.

Коріння концепції правової визначеності бере початок ще в Стародавній Греції та Стародавньому Римі, де вперше було звернуто увагу на важливість точності та передбачуваності закону. Однак вирішальний внесок у розвиток

теорії правової визначеності, як складової верховенства права, зробив англійський юрист Альберт Дайсі – класик теорії верховенства права (rule of law) та його послідовники. Ними було розвинуто точку зору, що закони мають бути доступними, зрозумілими, чіткими та зверненими в майбутнє. Зокрема, у своїй праці «Вступ до вчення про право конституції», А. Дайсі виділяє визначеність і передбачуваність закону як одну з основних рис верховенства права [1, с. 10].

Представник американської класичної школи права професор Гарвардського університету Лон Льюїс Фуллер, визнаний одним з основоположників сучасної теорії правової визначеності, як її основні складові, крім власне здатності до законотворення, виокремив необхідність слідування таким правилам: закони мають бути оприлюднені або, принаймні, доступні для ознайомлення стороною, дотримання яких від неї очікують; неприпустимим є зловживання законами, які мають зворотну силу та які не лише не здатні скеровувати дії, а й підривають цілісність майбутніх законів, ставлячи їх під загрозу змін, що мають зворотну силу; закони мають бути зрозумілими; неприпустимим є ухвалення суперечливих законів або законів, які вимагають поведінки, що перевищує межі можливостей тих, хто їх має виконувати; неприпустимим є настільки часте внесення змін до законів, що підданий не може використати їх для скерування своїх дій; забезпечення відповідності між писаними законами та їхнім фактичним застосуванням [2].

Пабло Мартін Родрігес вважає, що серед найважливіших правових принципів та інструментів захисту особистості «правова визначеність посідає привілейоване становище, оскільки являє собою міст між людиною і багатьма з цих важливих принципів» [3, с. 266].

Видатний італійський юрист та громадський діяч Бруно Леоні у своїй праці «Свобода і закон» справедливо зазначає, що правова визначеність є запорукою реалізації особистої свободи, необхідним елементом політичної та правової системи [4, с. 113].

На думку Волтера Кернза, принцип правової визначеності може бути ототожнений із зобов'язанням держави та уповноважених нею органів усунути перешкоди та створити сприятливі умови для розуміння права тими, до кого воно застосовується, та набуття останніми можливості в разі потреби скористатися правом, так само як і способом, за допомогою якого воно підлягатиме застосуванню та тлумаченню [5, с. 104].

Особливістю кримінально-правової системи Англії є включення до складу її правових джерел судового прецеденту і статутного законодавства, а також відсутність кримінального кодексу. У зв'язку з цим особливе значення має принцип визначеності. Цей принцип згідно з англійською кримінально-правовою доктриною вимагає максимальної чіткості та недвозначності при складанні статутного законодавства. Наявність невизначеності в статуті потребуватиме подальшого тлумачення суддями при його застосуванні. Якщо буквальне тлумачення закону призводить до абсурдного результату, то воно не застосовується. Якщо ж можливе кілька тлумачень, то застосовується те, яке буде найбільш послідовним. Рональд Уолкер з цього приводу зазначає, що якщо статут, який встановлює кримінальну відповідальність, містить двозначні або невизначені положення, то вони мають тлумачитися на користь індивідуума [6, с. 104].

Одним із перших теоретичних обґрунтувань принципу правової визначеності є позиція лорда Діплока, викладена в рішенні Палати лордів Великої Британії у справі Black Clawson Ltd v. Papierwerke AG: прийняття верховенства закону як конституційного принципу вимагає, щоб громадянин, перед тим як обрати певний варіант поведінки, мав змогу знати заздалегідь, які правові наслідки ці дії спричинять [7].

Принцип визначеності має міцні позиції також в доктрині німецького кримінального права і законотворчості. Відповідно до цього принципу опис у законі суспільно небезпечних діянь та їхніх правових наслідків має бути максимально визначеним. Так, Й. Вессельс і В. Бойльке описують зміст принципу визначеності таким чином: «Використання загальних застережень... і суто оціночних понять у кримінальному законодавстві є неприпустимим, має бути достатньо впізнаною значущість і сфера застосування кримінально-правових норм для їхнього адресата. Формулювання закону має бути ясным для людини, щоб вона розуміла, що заборонено для того, щоб вибудовувати свою поведінку відповідно до закону. Відповідно, окремі ознаки складу злочину слід конкретно описати в законі, щоб установити їхній зміст і значення за допомогою тлумачення норми» [8, с. 29].

Вінфрід Бругтер розкриває поняття принципу правової визначеності також через його елементи, якими, на його думку, є чіткість визначення правових норм і підпорядкування праву, стабільність правових норм, чітка інституційна відповідальність органів влади [9, с. 212]. Однак, на нашу думку, такий підхід, хоч загалом і правильний, проте неповний з огляду на те, що до поняття правової визначеності не включається низка елементів, пов'язаних із передбачуваністю наслідків певної поведінки індивіда, законодавчої політики тощо.

Зв'язок верховенства права з принципом правової визначеності нерідко позначається в рішеннях конституційних судів європейських держав. Цю закономірність можна продемонструвати, зокрема, на прикладі рішень Конституційного Суду Німеччини, який широко застосовує цей принцип в оцінці регулювання прав і свобод, а також повноважень органів державної влади. Так, у 2016 році Федеральний Конституційний Суд Німеччини досліджував конституційність закону, що наділив поліцію повноваженнями з негласного збору даних, і визнав низку положень закону такими, що не відповідають вимогам правової визначеності та надмірно обмежують право на таємницю приватного життя у зв'язку з відсутністю необхідних меж повноважень, які закріплюються в ньому. Зокрема, непропорційно невизначеним Суд визнав положення закону, що встановлює можливість збору даних з метою запобігання вчиненню злочинів. Недостатньо чітко були закріплені в законі й умови передачі даних іншим органам, зокрема підстави передачі даних за кордон [10].

На принцип верховенства права у взаємозв'язку з правовою визначеністю спирався Конституційний Суд Німеччини, визнаючи неконституційним закон, яким було імplementовано європейський ордер на арешт. Суд виходив, зокрема, і з того, що заборона екстрадиції громадян ФРН спрямована на захист правової визначеності. Екстрадиція громадянина ФРН означає, що до нього застосовуватиметься інша правова система, яка йому невідома і положень якої він може просто не розуміти, а тим паче не може керуватися ними. Суд у зв'язку з цим згадає право залишатися у власній правовій системі [11].

Необхідно зазначити, що термін «legal certainty» («правова визначеність»), який досить активно використовується в європейській та українській доктрині, судовій практиці, пройшов шлях від, по суті, простої згадки в окремій думці судді Фердроса у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1975 р. [12] до визнання його важливим принципом права Європейського Союзу, а потім і права України, невід'ємно, як це зазначено в рішенні ЄСПЛ, притаманним Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [13] і є одним з основоположних проявів верховенства права.

Водночас, як відомо, Європейська конвенція не містить ні нормативного закріплення принципу правової визначеності, ані конкретного його визначення, ані достат-

ньо ясного нормативного змісту. Останній наповнюється (коригується, уточнюється) шляхом аналізу і тлумачення Європейським Судом, приміром: належних правових підстав для тих чи інших обмежень стосовно учасників правових відносин (ст.ст. 2, 5, 8–12 Конвенції, ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції); правової регламентації належної процедури встановлення винуватості обвинуваченого (п. 2 ст. 6 Конвенції); правової визначеності злочинних діянь і покарань, що накладаються за них (ст. 7 Конвенції); правового регулювання процедури оскарження вироків у кримінальних справах (ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції); правил *res judicata* та *non bis in idem* стосовно неприпустимості повторного засудження та покарання у кримінальному порядку (ст. 4 Протоколу № 7 Конвенції) [14].

Принцип правової визначеності знайшов широке відображення в практиці Суду Європейського Союзу. Як зазначив Суд ЄС у рішенні у справі Heinrich [15], принцип правової визначеності вимагає, щоб встановлені в рамках

Співтовариства правила давали змогу зацікавленим особам чітко розуміти обсяг накладених на них зобов'язань. Приватні особи повинні мати можливість однозначно встановити, якими є їхні права і зобов'язання, і планувати свої дії відповідно до них. При цьому важливо зазначити, що правова визначеність розглядається Судом ЄС як загальний принцип права Євросоюзу, що передбачає можливість його використання не тільки під час тлумачення актів інститутів ЄС, а й як самостійна підстава для контролю законності цих актів.

Презюмуємо, що принцип правової визначеності у змістовному аспекті означає дотримання вимог розумності правового регулювання і стабільності правопорядку, стійкості сформованої системи правовідносин.

Використання досліджуваного феномена правовими системами різних держав свідчить про необхідність його подальшого вивчення, зокрема в порівняльно-правовому аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Dicey A. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. URL: http://files.libertyfund.org/files/1714/0125_Bk.pdf (дата звернення: 21.11.2023).
2. Фуллер Лон Л. Мораль права: Пер. з англ. Н.Комарова. Наукове видання К.: Сфера, 1999. 232 с.
3. Martin Rodriguez P. «A Missing Piece of European Emergency Law: Legal Certainty and Individuals' Expectations in the EU R esponse to the Crisis» // *European Constitutional Law Review*. – 2016. – Vol. 12. – № 2. Pp. 265–293.
4. Bruno Leoni, Freedom and the Law. URL: https://cdn.mises.org/Freedom%20and%20the%20Law_4.pdf (дата звернення: 27.11.2023).
5. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу / В. Кернз; пер. з англ. К.: Знання КОО, 2002. 381 с.
6. Ronald Jack Walker, The English legal system. URL: <https://www.amazon.com/English-Legal-System-R-J-Walker/dp/0406677565> (дата звернення: 27.11.2023).
7. Court of Appeal (Civil Division). Black-Clawson International Ltd v. Papierwerke Waldhof-Aschaffenburg A. G. [1974] EWCA Civ J0319-1. URL: <https://www.nadr.co.uk/articles/published/ArbitrationOlderReports/Black%20Clawson%20v%20Papierwerke%201975.pdf> (дата звернення: 28.11.2023).
8. Johannes Wessels, Helmut Satzger, Werner Beulke. Strafrecht Allgemeiner Teil. URL: <https://www.beck-shop.de/wessels-beulke-satzger-strafrecht-allgemeiner-teil/product/36077722>. (дата звернення: 27.11.2023).
9. Brugger W. Concretization of Law and Statutory Interpretation. *Tulane European and Civil Law Forum*. 1996. 11. P. 211–212. Цит. за: Шевчук С. Судова правотворчість. Світовий досвід та перспективи в Україні. К.: Реферат, 2007. С. 322–323.
10. BVerfG, Urteil vom 20. 4. 2016 – 1 BvR 966/09. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2016/04/rs20160420_1bvr096609.html (дата звернення: 27.11.2023).
11. BVerfG. 2 BvR 2236/04. Urteil des Zweiten Senats vom 18. Juli. (§67–69). URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2005/07/rs20050718_2bvr223604.html (дата звернення: 27.11.2023).
12. Постанова ЄСПЛ від 21 лютого 1975 р. Справа «Голдер проти Сполученого Королівства» (Case of Golder v. The United Kingdom) (скарга № 4451/70) // URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496> (дата звернення: 21.11.2023).
13. Постанова ЄСПЛ від 13 червня 1979 р. Справа «Маркс проти Бельгії» (Case of Marckx v. Belgium) (скарга № 6833/74) // URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57534> (дата звернення: 21.11.2023).
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 28.11.2023).
15. Court of Justice of the European Union (CJEU). Gottfried Heinrich. Case No. C-345/06. Judgment of 10 March 2009. ECLI:EU:C:2009:140. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62006CJ0345> (дата звернення: 28.11.2023).